

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ МІГРАЦІЙНО-ВІЗОВИХ ВІДНОСИН МІЖ УКРАЇНОЮ ТА ЄС

*Малиновська О.А.**

РОЗВИТОК МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В УМОВАХ ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНОЇ КРИЗИ: ДЕЯКІ МОЖЛИВІ НАСЛІДКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

В умовах світової фінансово-економічної кризи всі процеси, що мають глобальний характер, такі як переміщення товарів, послуг та капіталу, закономірно уповільнюються та скорочуються.

Те ж саме відбувається і з переміщеннями населення. Так, повідомлялося, що у грудні 2008 р. у порівнянні з груднем 2007 р. на 4,6% скоротився міжнародний пасажиропотік, зменшилися обсяги туристичних поїздок. Під впливом інфляції, знецінення заощаджень різко впала мобільність населення в ЄС, попри багаторічну політику її стимулювання: молоді все складніше навчатися в інших державах; повертаються додому пенсіонери, які проживали в країнах з привабливішим кліматом, зокрема, 800 тис. британців уже виїхали з Іспанії.

Значно погіршилося становище іноземних працівників в основних країнах-реципієнтах. Рівень безробіття серед них завжди був вищим, ніж у корінного населення. В умовах рецесії саме ця категорія трудящих потрапляє у найризикованіше становище. По-перше, мігранти здебільшого зайняті у сферах виробництва, які особливо страждають від кризи, зокрема, у будівництві, туризмі, по-друге, серед них переважають молоді особи з відносно невисоким рівнем освіти і незначним стажем роботи, тобто працівники, які першими потрапляють під скорочення, по-третє, значна частина мігрантів працюють у тіньовій економіці, часом знаходяться в країні без належних дозволів, внаслідок чого не користуються жодними соціальними гарантіями [1].

До цього треба додати намагання деяких країн-реципієнтів послабити економічні негаранти за рахунок іммігрантів, відмовляючи їм у видачі віз, не продовжуючи їхні контракти, скорочуючи терміни перебування, стимулюючи повернення додому або навіть вдаючись до насильницьких депортацій. Про зменшення квот прийому іноземних працівників заявила Італія. Чехія призупинила видачу робочих віз. Іспанія, де перебувають 3 млн. мігрантів, пропонує тим, хто зголоситься на повернення на батьківщину, виплатити суму допомоги по безробіттю, яку б вони отримали, втративши роботу. Такі заходи, зазвичай, знаходять широку підтримку у місцевого населення, яке побоюється конкуренції на ринку праці, де пропозиція робочих місць різко скоротилася. У свою чергу, це посилює стигматизацію мігрантів у суспільстві, збільшує небезпеку проявів ксенофобії та расизму, різних форм дискримінації. Як характерний приклад можна навести активну антиіммі-

* доктор наук державного управління, завідувач відділу соціально-економічної і демографічної безпеки Національного інституту проблем міжнародної безпеки Ради національної безпеки та оборони України

рантську кампанію осені 2008 р. у російських ЗМІ, де просувалася ідея про небезпеку різкого зростання в умовах кризи злочинності серед іммігрантів. Зокрема, наводилися дані МВС, згідно з якими понад 40% злочинів у Москві вчинено мігрантами. При цьому, однак, не повідомлялося, що йдеться про мігрантів не з-за кордону, а з російської провінції [2].

Ті мігранти, які продовжують перебувати і працювати за кордоном, погоджуються на гірші умови праці, нижчу заробітну плату, лише щоб втриматися на робочому місці, оскільки вдома перспективи працевлаштування та оплати праці, і раніше непривабливі, погіршуються. Ті ж, хто втратив роботу, змушені повертатися додому, що обумовлює погіршення і без того складного становища на ринку праці на батьківщині.

Ситуація, однак, не є одномірною. В кризових умовах мігранти повертаються на батьківщину також і в тих випадках, коли економічна ситуація там є кращою, ніж в країні призначення, де криза виявилася більш руйнівною. Це, зокрема, стосується Польщі, куди спрямовано численний зворотній потік з Великобританії, Ірландії тощо. Можна навести також приклад Мексики, звідки стрімко впав нелегальний виїзд до США (на 39% в 2008 р. у порівнянні з 2006 р.) [3].

Зменшення заробітків мігрантів в країнах перебування, як внаслідок повернення частини з них додому, так і падіння рівня заробітних плат, призводить до зменшення сум переказів, які відправляються на батьківщину і мають велике значення для добробуту сімей заробітчанин. Наприклад, з Росії, де працює велика кількість мігрантів з країн СНД, у т.ч. з України, обсяги грошових переказів у ІІІ кв. 2008 р. були на чверть меншими, ніж у ІІІ кв., у 2009 р. ця тенденція продовжувалася, що є прямим наслідком зупинки будівельних робіт, де зайняті численні мігранти, затримки чи не виплати заробітних плат, звільнень [4].

Скорочення переказів може перетворитися на серйозну проблему для країн, де перекази забезпечують велику частину прибутків (наприклад, в Молдові заробітки мігрантів, які отримують їхні сім'ї на батьківщині, 2008 р. сягнули 38,3% ВВП, а в Таджикистані – 45,5%). Останні кілька років перекази мігрантів стрімко зростали і, за оцінками Світового Банку, 2008 р. становили 283 млрд. доларів США (лише офіційними каналами), що на 6,7% більше, ніж 2007 р. Суми переказів давно перевищують обсяги фінансової допомоги країнам, що розвиваються, за розмірами зіставляювані з прямими іноземними інвестиціями [4].

Хоча в умовах кризи, закономірно, зростання переказів гальмуватиметься, експерти Світового Банку прогнозують не стільки їх зменшення, скільки стабілізацію. Більше того, вони передбачають, що діаспори з-за кордону можуть навіть підвищити відсоток заробітків, які переказуються на батьківщину, зважаючи на погіршення ситуації вдома. За таких умов прогнозується мінімальне падіння обсягів переказів у 2009 р. - на 0,9% (за найбільш песимістичним прогнозом до 6%), що набагато менше, ніж загальне падіння економіки. Таким чином, незважаючи на фінансово-економічну кризу перекази з-за кордону залишатимуться вкрай важливим фінансовим джерелом для країн, що розвиваються. Разом з тим, внаслідок падіння довіри до фінансової системи вони ще більшою мірою, ніж раніше, можуть здійснюватися неформальними каналами.

Втративши роботу мігранти можуть і не повертатися на батьківщину, воліючи перечекати кризу за кордоном, оскільки вдома ситуація ще складніша. Для тих, хто разом з роботою втрачає і легальні підстави для перебування, це означає перехід на нелегальне становище з усіма негативними його наслідками. Однак, тих, хто уже здобув у зарубіжних державах більш надійний правовий статус і може розраховувати на певну соціальну допомогу у разі безробіття, кризові явища можуть спонукати міцніше вкоренитися у країні перебування, перевезти сюди сім'ї. Така тенденція, зокрема, спостерігалася за часів нафтової кризи 1970-х рр., коли незважаючи на жорсткі обмеження в'їзду імміграція до ос-

новних країн-реципієнтів продовжувала зростати за рахунок об'єднання сімей. За такої ситуації для країни походження зростає ризик остаточної втрати частини національного трудового та інтелектуального потенціалу в результаті перетворення тимчасової міграції на постійну.

Незважаючи на те, що становище мігрантів в країнах призначення погіршується, ще гірша економічна ситуація в країнах походження, що відзначається збільшенням безробіття, банкрутством дрібного бізнесу, наростанням заборгованості за кредитами може обумовити зростання еміграційного потенціалу. Тобто, не маючи перспектив вдома, люди вдаватимуться по пошуків будь-якої роботи за кордоном, у т.ч. нелегальної. Падіння платоспроможності населення та імпорту може відродити також таку форму поїздок за кордон як «човникова» торгівлю.

З другого боку, в розвинутих країнах продовжуватиме існувати сегмент ринку праці, робочі місця на якому за будь-яких умов залишатимуться непривабливим для місцевого населення. Дефіцит працівників підтримуватиметься також і внаслідок несприятливих тенденцій демографічного розвитку. Крім того, в результаті зменшення доходів населення тут може зрости попит на дешевші товари, які виробляються в тіньовій економіці, що відкриє додаткові можливості для мігрантів, у т.ч. нелегальних.

Таким чином, міграція, принаймні для деяких країн походження та призначення, може зрости [5]. До такого висновку призводить також і історичний досвід, зокрема, нафтової кризи 1970-х рр.

Треба підкреслити також, що міграція евентуально буде одним з інструментів стабілізації світової економіки після кризи. Зокрема, недавня азійська фінансова криза продемонструвала, що збереження ринків праці відкритими для мігрантів було важливим фактором прискорення економічного відновлення. Розуміння цього стримуватиме уряди країн-реципієнтів від наджорстких заходів проти мігрантів. Адже в умовах зростаючої конкуренції за людські ресурси у вигравші лишаються ті, хто збереже для себе джерела постачання додаткової робочої сили. Так, у лютому 2009 р., тобто уже в умовах високого безробіття, виступаючи на підсумковій колегії Федеральної міграційної служби Росії її директор К.Ромодановський, коментував питання скорочення квот на залучення іноземних працівників і заявив, що на зміну кризі прийде підйом економіки, отже Росії будуть потрібні додаткові трудові ресурси. Більше того, у США, де криза, як відомо, розпочалася із ринку нерухомості, деякі експерти пропонували для підвищення попиту на житло збільшити імміграцію, тобто вбачали у прибутті іммігрантів антикризовий засіб [6].

Таким чином, в умовах кризи в сфері міграції простежуватимуться досить суперечливі тенденції. Проте, загальний висновок полягає в тому, що міжнародні переміщення населення не припинятимуться. Найвірогідніше, зміняться не обсяги міграції, а склад мігрантів, спрямованість та характер міграційних потоків.

Враховуючи наведені міркування спробуємо розглянути можливі наслідки змін міграційної ситуації для України, використовуючи як вихідну точку дані масштабного дослідження трудової міграції громадян України, проведеного Державним комітетом статистики України влітку 2008 р., тобто напередодні кризи [7]

Під час дослідження опитано 22 тис. домогосподарств, у їхньому складі виявилось 48 тис. осіб працездатного віку, з яких упродовж останніх 3,5 років хоча б раз на роботу за кордон виїжджали 5,1%. Екстраполяція отриманих даних на всю сукупність населення України дала змогу зробити висновок, що чисельність працівників-мігрантів, які створюють свій дохід шляхом роботи за кордоном, становила 1476,1 тис. осіб.

Таким чином, трудова міграція з України має відчутно менші обсяги, ніж це зазвичай вважалося: наприклад, Міністерство праці та соціальної політики вказувало на не менш як 3 млн. мігрантів, деякі політики використовували цифру 5-7 млн. Для кризової ситуа-

ції з цього впливає принаймні два висновки. По-перше, навіть за умови втрати більшості працівників-мігрантів роботи за кордоном, обсяги повернення не можуть бути більшими, за обсяги виїзду. По-друге, тиск на ринок праці внаслідок повернення мігрантів в Україні буде відносно меншим, ніж, наприклад, в Румунії, де за кордоном перебуває понад 14% працездатного населення, чи в Молдові, з якої на заробітки за кордон виїхав кожний третій [8]

Разом з тим, дослідження показало значну регіональну диференціацію в обсягах трудової міграції за кордон. Так, на Заході держави в ній беруть участь 13,2% працездатного населення, в Центрі – 3,8%, на Сході – 3,2%, в південному регіоні – 2,6%, а в північному – 1,4%. Таким чином, повернення мігрантів, як і припинення валютних переказів на батьківщину, передовсім вдарить по західним областям України, де трудова міграція найбільш поширена, що потребує адресних дій з метою запобігання небезпечному загостренню соціально-економічної ситуації в регіоні.

Ще одним фактом, який необхідно враховувати, є поселенський розподіл працівників-мігрантів: із 1476,1 виявлених під час дослідження мігрантів мешканців міст - 807,8 тис., а селян – 668,3 тис. Разом з тим, міграцією охоплено 4% працездатних городян, 7,9% - селян. Звідси, згортання міграції найбільш вдарить як раз по сільській місцевості, де безробіття і можливості зайнятості навіть у період економічного зростання були несприятливими.

Якщо подивитися на сфери зайнятості працівників-мігрантів з України (рис.1), то більше половини з них працювали в будівництві. На другому місці була робота домашньої прислуги (16,3%), далі йшло сільське господарство, торгівля, промисловість. Вплив кризи найбільш негативно позначився на будівельній галузі. Тобто, варто очікувати повернення та погіршення становища саме тих заробітчанин, які були в ній зайняті. Постраждають також ті, хто працював у промисловості. Водночас, затребуваними залишаться послуги домашньої прислуги, робота в сільському господарстві, переважно сезонна.

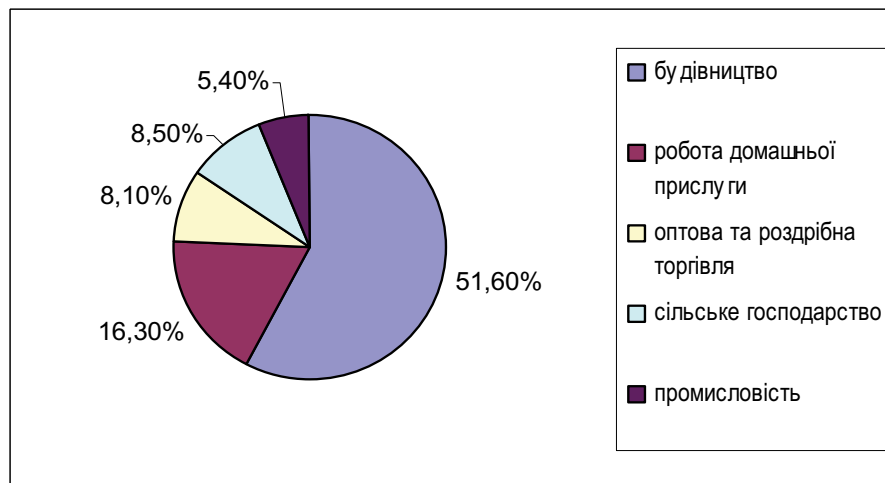

Рис. 1. Сфери зайнятості працівників-мігрантів за даними опитування Держкомстату, %

За даними дослідження Держкомстату, майже половина працівників-мігрантів виїжджали на заробітки до Росії. Крім РФ основними країнами призначення заробітчанин були Італія, Чехія та Польща (рис.2). Відповідно, динаміка міграційних потоків з України залежатиме від ситуації та політики в міграційній сфері цих країн.

Що стосується Росії, хоча на рівні уряду мала місце обмежувальна риторика, проте демографічна ситуація найвірогідніше не дасть змогу відмовитися від послуг іммігрантів, які вже міцно займають свій сегмент на російському ринку праці. Водночас, можуть змі-

нитися вимоги до їхнього складу та кваліфікації. Якщо раніше більшість заробітчан працювали в будівництві, то нині ця сфера згорнута. Проте, за даними Вищої школи економіки, в реальному секторі ситуація інша, зокрема, про дефіцит кадрів заявили 50% директорів текстильних та швейних фабрик, 29% директорів металургійних підприємств. Незважаючи на те, що безробіття в Росії на кінець березня 2009 р. сягнуло 9,5%, в регіонах, які приймають найбільше мігрантів, тобто в Москві та Петербурзі, зростає й кількість вакансій. Наприклад, в Москві вона збільшилася з 170 тис. у грудні 2008 р. до 231 тис. у березні 2009 р. З них лише 92 тис. робочих місць Московська служба зайнятості вважає привабливими для москвичів [9].

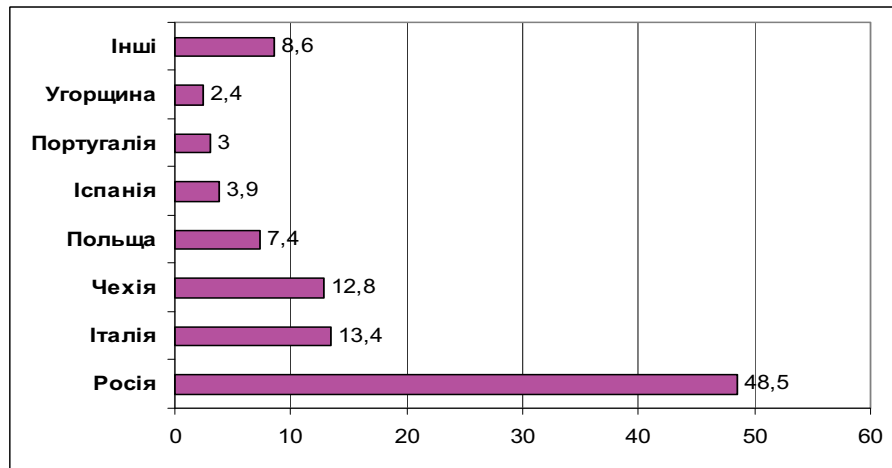

Рис. 2. Країни перебування працівників-мігрантів, %

Щодо Польщі, можливе певне скорочення трудових поїздок до цієї країни внаслідок масового повернення на батьківщину поляків, які працювали за кордоном. Проте витіснення українців відбуватиметься передовсім із більш престижних сфер. Тоді як попит на сезонну робочу силу в сільському господарстві, який великою мірою задовольнявся за рахунок українців, напевно зберігатиметься. В Італії працівники-мігранти зайняті здебільшого в сфері домашнього господарства та соціальних послуг. Незважаючи на кризу, внаслідок стрімкого старіння населення, Італія, як і раніше, потребуватиме доглядальниць, нянь, медичних та соціальних працівників. До того ж працівники цієї групи завдяки наданим їм урядом можливостям легалізації здебільшого мають стабільний правовий статус, отже, не поспішатимуть повертатися, сподіваючись перечекати кризу за кордоном, де умови більш комфортні, ніж удома.

Наступний виявлений під час дослідження Держкомстату показник, на який варто звернути увагу, – гендерний склад мігрантів. Серед громадськості вкоренилася думка, що більшість працівників-мігрантів з України жінки. В дійсності, жінок серед мігрантів третина, тоді як чоловіки у структурі заробітчан переважають (з певними регіональними відмінностями). Сфери зайнятості за кордоном для жінок і чоловіків різні, відповідно, наслідки кризи для них відрізняються. Враховуючи, що чоловіки переважно працювали за кордоном у будівництві, очікувати потрібно саме повернення чоловіків. Що ж до жіночої сфери зайнятості, вона постраждала в кризових умовах менше, тому жінки більш вірогідно залишатимуться за кордоном. Внаслідок цього для прийому та працевлаштування мігрантів в Україні потрібно подбати передовсім про чоловічі робочі місця.

Внаслідок особливостей ринку праці країн-реципієнтів та гендерному дисбалансу зайнятості в них мігрантів, повернення треба очікувати з Росії, куди на роботу виїжджали майже 60% мігрантів-чоловіків, тоді як менш помітним воно буде з Італії, де зайнята третина жінок-мігранток (рис.3).

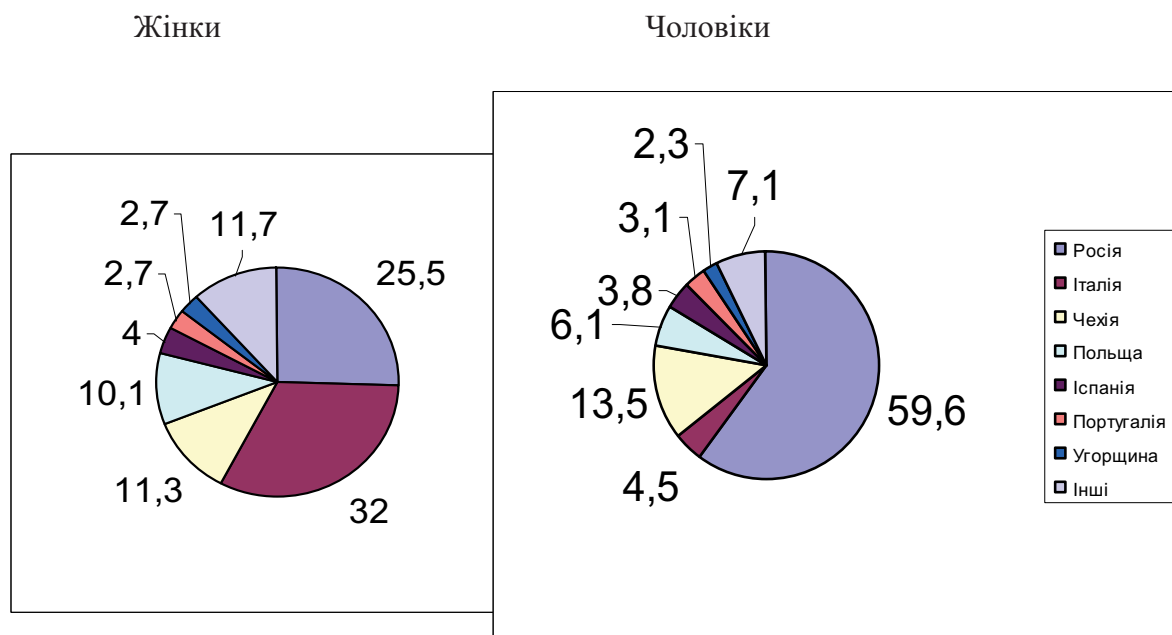

Рис. 3. Розподіл трудових мігрантів за статтю та країнами перебування, %

Важливими є також дані про освітній рівень мігрантів. Як показало дослідження, повну вищу освіту мали 13,5% мігрантів, базову та неповну вищу – 17,3%, тоді як більшість – 59,5% – лише середню освіту. За умов кризи становище осіб з вищими рівнями освіти та кваліфікації є більш сприятливе: у них менше шансів втратити роботу за кордонів і більше знайти вдома у разі повернення. Таким чином, у ризикованій ситуації опиняються передовсім особи з нижчими рівнями кваліфікації. Саме на їхнє повернення слід очікувати, саме вони ризикують потрапити у становище безробітних на батьківщині і потребуватимуть допомоги.

Прогнозуючи наслідки кризи для міграції населення необхідно зважати також на правовий статус мігрантів за кордоном. Громадська думка в Україні твердить, що більшість заробітчан нелегали. Проте, це не зовсім так. Дослідження показало, що 35,1% працівників-мігрантів мали дозвіл на проживання та роботу в країнах перебування, 39,3% – мали тимчасову реєстрацію, лише 25,6% – перебували без офіційного статусу. Особи, легалізовані в зарубіжних країнах, вірогідно залишатимуться там на час кризи навіть у разі втрати роботи, оскільки зможуть скористатися соціальними гарантіями, які в країнах перебування здебільшого вищі, ніж на батьківщині. Це означає продовження термінів перебування за кордоном, а значить, збільшення ризику перетворення тимчасової міграції на постійне проживання.

Ті, хто мали за рубежом лише тимчасові дозволи, ризикують їх втратити разом з роботою і повернутися додому. Однак, частина з них, не маючи перспектив на батьківщині, може залишитися в зарубіжних країнах на нелегальному становищі. Отже, нелегальний сегмент української трудової міграції зростає, що призведе до погіршення становища мігрантів, а також ускладнить стосунки України з країнами перебування.

Таким чином, вплив фінансово-економічної кризи на міграції населення України може бути відчутним і соціально значущим, передовсім у найбільш охоплених міграцією регіонах, певних соціальних та професійних групах. На батьківщину повертатимуться у першу чергу працівники старшого віку з нижчим рівнем освіти, перспективи працевлаштування яких в Україні обмежені. Більшість з них походять з працenaдлишкових регіонів, де гостро стояла проблема зайнятості навіть у часи економічного зростання. Повернення заробітчан може довести ситуацію до критичної. Враховуючи наявність у мігрантів сімей,

які жили на їхні заробітки, соціальні наслідки скорочення міграції не обмежуватимуться зростанням безробіття, можуть призвести до зростання бідності, спровокувати соціальні протести.

Разом з тим, навіть у разі скорочення трудової міграції збільшення тиску на ринок праці в Україні в цілому буде помірним. По-перше, загальна чисельність осіб, які виїжджають за кордон, насправді є меншою, ніж вважалося. По-друге, за кордоном українські працівники зазвичай займають специфічну нішу. Внаслідок сегментації ринку праці країни-реципієнтів, навіть в умовах кризи і численного безробіття, залишатиметься значна кількість робочих місць, непривабливих для місцевого населення. Більше того, потреба в іноземних працівниках у деяких сферах, наприклад у домашніх послугах, зростатиме внаслідок демографічного старіння населення, а також намагання місцевих жителів мінімувати відповідні витрати за рахунок більш дешевої праці іноземців. Так само стабільним найвірогідніше залишиться попит на сезонну робочу силу іммігрантів в сільському господарстві та сервісі. Певне скорочення зайнятості за кордоном може відбутися в будівельній галузі, що особливо потерпає від кризи.

За умови адекватного реагування влади, вплив кризи на трудові міграції українців може мати й позитивні результати. Передовсім це шанс повернути на батьківщину національні кадри працівників, поповнити трудовий та інтелектуальний потенціал країни, її людський капітал за рахунок осіб, збагачених значним професійним та життєвим досвідом. Зокрема, повернення будівельників в період підготовки до Євро-2012 забезпечить кваліфікованими трудовими ресурсами виконання відповідних будівельних проектів. Додаткове залучення в економіку кваліфікованих та досвідчених працівників є, крім іншого, однією з основних умов майбутнього виходу з кризи. Позитивним є також повернення мігрантів для їхніх сімей, розділених внаслідок працевлаштування за кордоном, розв'язання проблеми виховання дітей, покращання демографічної ситуації в цілому.

Мінімізація наслідків фінансово-економічної кризи у сфері міграції та використання позитивного потенціалу пов'язаних із кризою змін міграційної ситуації вимагає ретельно розроблених дій. Вони передовсім, мають бути спрямовані на соціально-економічну інтеграцію мігрантів, які повертаються на батьківщину. В умовах наростання безробіття ця проблема може вирішуватися шляхом самозайнятості. Крім покращання загальних умов функціонування малого бізнесу це вимагає адресних заходів, націлених на заробітчани, мета яких – у створенні умов для виробничого використання зароблених за кордоном коштів, створення на цій основі робочих місць не лише для мігрантів, але й інших працівників.

У цьому контексті було б доцільно розробити державну та місцеві (для регіонів, охоплених особливо інтенсивними заробітчанськими міграціями за кордон) програми заходів, спрямованих на заохочення повернення мігрантів на батьківщину, створення нових робочих місць, розвиток малого бізнесу, у т.ч. і за рахунок коштів, зароблених громадянами за кордоном. До розробки програм повернення та реінтеграції можна було б залучати країни-реципієнти української робочої сили, зарубіжну технічну допомогу та кредити.

Для зменшення негативних наслідків кризи у сфері трудової міграції за кордон варто було б засобами державної політики сприяти розвиткові внутрішньої мобільності трудових ресурсів, розвивати міжрегіональну міграцію всередині України і як альтернативу зовнішній міграції, і як засіб працевлаштування мігрантів, які повертаються з-за кордону.

Державі уже давно доцільно звернути посилену увагу на розвиток системи послуг, що надаються працівникам-мігрантам банківськими установами, з метою здешевлення переказів, покращання умов акумуляції заробітків мігрантів та їх спрямування на розвиток економіки та відкриття нових робочих місць. Потрібно стимулювати більш активну участь національних фінансових установ у забезпеченні грошових трансферів мігрантів

в Україні, розвивати конкуренцію між банками і компаніями, що займаються переказами грошей мігрантів.

Для запобігання перетворення тимчасової міграції на постійну необхідно значно активізувати зв'язки з мігрантами в країнах їхнього перебування, налагодити систематичне поширення інформації про ситуацію в Україні, умови переказів коштів, відкриття бізнесу, соціального та пенсійного страхування тощо. Вартий використання, наприклад, досвід Польщі, де започатковано урядовий веб-сайт, який так і називається «Повернення» [10].

Враховуючи ситуацію на ринку праці в Україні та проблематичність забезпечення громадян достойно оплачуваною працею, необхідно докладати зусиль до досягнення домовленостей із зарубіжними державами щодо забезпечення цивілізованих умов трудової міграції, зокрема, в рамках політики східного партнерства, започаткованої ЄС. Основним предметом переговорів повинно стати виконання українцями сезонних робіт за кордоном, оскільки саме щодо такої форми міграції існують найреальніші перспективи досягти розуміння з країнами-реципієнтами. Особливого значення набуває укладення двосторонніх угод щодо соціального та пенсійного страхування, результативність яких та значення для мігрантів, вочевидь, є вищим, ніж угод про працевлаштування. Поглиблення міжнародного співробітництва має стати ключовим елементом міграційної політики України, оскільки лише у постійному діалозі з країнами призначення мігрантів можна послабити негативний вплив економічного спаду на міграційні процеси.

Література:

1. Paradetriou D., Terrazas A. Immigrants and the Current Economic Crisis: Research Evidence, Policy Challenges, and Implications // Migration Policy Institute, 2009. – http://www.migrationpolicy.org/publs/lmi_recessionJan09.pdf
2. Paradetriou D., Sumption M., Somerville W. Migration and Economic Downturn: What to Expect in the European Union // Migration Policy Institute, 2009/ - http://www.migrationpolicy.org/transatlantic/EU_Recession_backgrounder.pdf
3. Чуриновских О. К вопросу о возможном влиянии кризиса на международную миграцию в России // Демоскоп weekly. Электронная версия бюллетеня «Население и общество». – 2009. – 2-15 февраля. – № 363-364. – <http://demoscope.ru/weekly/2009/0363/analit04.php>
4. Dougherty C. Strong Economy and Labor Shortaged are Luring Polish Immigrants Back Home // The New York Times. – http://www.nytimes.com/2008/06/world/europe/26poles.html?_r=1
5. Press conference on Global Migration. 20 November 2008. – http://www.un.org/News/briefings/docs/2008/081120_Migration.doc.htm
6. Ивахнюк И. Воздействие глобального экономического кризиса на миграционные тенденции и миграционную политику в регионе СНГ // The 17th OSCE Economic and Environmental Forum. Part 2 / Athens, 18-20 May 2009. – <http://osce.org/item/37833.html?c=RU>
7. Ratha F., Mohapatra S., Xu Z. Outlook for Remittance Flows 2008-2010: Growth expected to moderate significantly, but flows to remain resilient // Migration and development Brief. – 2008. – N.8.
8. О влиянии мирового финансового кризиса на миграцию (Рекомендации по вопросам политики Международной организации по миграции, Меморандум № 1) // Демоскоп weekly. Электронная версия бюллетеня «Население и общество». – 2009. – 16 февраля-1 марта. – № 365-366. – <http://demoscope.ru/weekly/2009/0365/analit08.php>
9. Офіційний сайт Федеральної міграційної служби Росії. – http://www.fms.gov.ru/upload/Visstuplenie_Romodanovskogo.doc

10. Is Immigration the Answer to the Current Economic Crisis? / Population Research Institute. – <http://www.pop.org/20081012930/is-immigration-the-answer-to-the-current-economic-crisis>
11. Зовнішня трудова міграція населення України / Український центр соціальних реформ, Державний комітет статистики України. – К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2009. – 118 с.
12. Grace A. Migration in Light of the Economic Crisis. <http://www.nextbillion.net/blog/2009/02/18/migrastion-in-light-of-the-economic-crisis>
13. Зайончковская Ж. Миграция и кризис в России // Україна в європейській та євразійській міграційних системах: регіональні аспекти. – К.: Стилос, 2009. - С.27.
14. Див.: <http://www.powroty.gov.pl>